

KO‘MAKCHILAR TADQIQI TARIXI

*Erbo‘taveva Shalola O‘tkirovna - o‘qituvchi, assistent,
O‘zbekiston – Finlandiya pedagogika instituti,
O‘zbekiston, Samarqand
utkirovnashalola@gmail.com*

Annotatsiya: Ushbu maqolada jahon va o‘zbek tilshunosligida ko‘makchi turkumiga oid birliklar o‘rganilishi tarixiga oid qarashlar tahlil etilgan, tadqiqot obyekti sifatida olingan ushbu turkum doirasiga kiruvchi birliklar eng qadimgi davrlardan boshlab o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: *So‘z, leksema, tushuncha, fe‘l, ism, mantiqiy maydon, so‘zlarni turkumlash masalasi; Yunon, Rim, Hind tilshunosligida turkumlash masalasi; O‘zbek tilshunosligida ko‘makchilar tadqiqi.*

Kirish. Milliy til tushunchasi shakllangan har qanday inson vatanparvar shaxs bo‘lib shakllanadi. “Har birimiz davlat tiliga bo‘lgan e‘tiborni mustaqillikka bo‘lgan e‘tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni, ona vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz kerak”, - deya muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev yoshlarni yana ham ko‘proq izlanishga da‘vat etmoqdalar. - Bu oliyjanob harakatni barchamiz o‘zimizdan, o‘z oilamiz va jamoamizdan boshlashimiz, ona tilimizga, urf-odat va qadriyatlarimizga hurmat, Vatanga mehrimizni amaliy faoliyatda namoyon etishimiz kerak”¹. Shunday ekan, biz, tilshunoslar, tilda bo‘layotgan o‘zgarishlarni o‘z vaqtida o‘rganishimiz va shu bilan bir qatorda yangiliklardan xabardor bo‘lgan holda ko‘proq izlanishimiz kerak. Har qanday til o‘zining ichki qonuniyatlari asosida rivojlanishi, tildagi leksik qatlamlar asosida neologizm (yangi so‘zlar) vujudga kelgani kabi arxaik (eskirgan) so‘zlar iste‘moldan chiqishi, ya‘ni sotsial jihatdan chegaralangan leksika davriy nuqtayi nazardan o‘zgarishga uchrashi, aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, shu guruh tarkibiga kirib-chiqib turishi hech kimga sir emas. Tildagi yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi tilning leksik boyligining oshishida, grammatik strukturasiining takomillashishida muhim o‘ringa egadir. Aloqa-munosabat vositasi sifatida mavjud bo‘lgan, hayotiylik mezoniga ega til rivojlanish bosqichida ma‘lum to‘siqlarga duch keladi. Tilshunos olimlar mana shunday to‘siqlarni bartaraf etish uchun tillarni o‘zaro solishtirishadi, ularning farqli va o‘xshash jihatlarini tahlil etishadi. Tilni chuqur tadqiq etish uchun o‘sha tilda mavjud bo‘lgan fonetik, leksik qatlam birliklarini semantik-struktur jihatdan alohida guruhlariga ajratib olingani, bu jarayon dastavval hind tilshunosligida yuzaga kelgani,

¹ Президент Шавкат Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. <http://xs.uz/uz/> –Toshkent, 2019.

bizning ajdodlarimiz ham yunon tilshunosligiga tayangan holda tillarni tasnif etishgani haqida ma'lumotlar bor. Ammo XIX asr oxiri XX asr boshlarida tilshunosligimizda rus tilshunoslari tahlillariga asoslangan tadqiqotlar ko'zga tashlana boshladi. Tilshunos O. Azizov "...har bir tildagi so'zlar grammatik belgisi va semantik xususiyatiga qarab turli guruhlarga bo'linadi. Grammatik qurilish jihatidan har xil bo'lgan tillardagi so'zlarning semantik xususiyatlari qo'llanish doirasi, grammatik belgilari, o'zaro birikishi doim ham o'xshash bo'lavermaydi"², - degan fikrlarni keltiradi. Har bir til o'z strukturasiga ega. Ta'kidlab o'tilganidek, tilshunoslik keng soha bo'lib, uning bir qancha yo'nalishlari mavjud. Ana shunday yo'nalishlardan biri morfologiyadir.

Barchaga ma'lumki, morfologiya - so'zlarning strukturasini, tasnif natijasida yuzagan kelgan to'planning grammatik xususiyatlarini o'rganuvchi bo'limdir. Aslan, morfologiya grammatika tarkibidadir, shuning uchun ham grammatik shakllar orqali yuzaga chiquvchi grammatik ma'nolarni tahlil etadi.

Til tizimi til birliklarining umumlashtirilgan bir butunligidir. Til tizimini morfologik jihatdan tadqiq etish ancha uzoq tarixga borib taqaladi. Qadimgi Yunon tilshunosligida so'z turkumlari masalasi batafsil o'rganilgan bo'lib, o'z davri uchun anchayin mufassal bo'lgan qarashlar negizida ilk ilmiy mezonlar shakllandi. Jumladan, sharq tilshunosligi yunon tilshunosligidan birmuncha farq qiladi, lekin bu farq juda katta emas, umumiy o'xshash tomonlari ham mavjud. So'z turkumlarining o'rganilishi uzoq tarixga ega. Jumladan, antik davr tilshunoslarining so'z turkumlari masalasiga alohida qiziqish bilan qarashganligi va ular ishlab chiqqan tamoyillar hozirga qadar u yoki bu shaklda saqlanib kelayotganligini ko'rishimiz mumkin. Inson o'z hayotini qulaylashtirishga har doim intilib kelgan. Bu nafaqat, kundalik hayotda, balki fan doirasida ham ko'zga tashlanadi. So'zlarni turkumlarga ajratishda ham shu qonuniyat asosiy mezon bo'lgan. Tilshunoslik eng qadimgi davrlaridanoq o'rganilgan va umumiy fanlar ichidan ajralgan fan sifatida qaraladi. Dastlabki davrlardan so'zlarni u yoki bu jihatlarini tasnif qilish, ularni umumiylik jihatdan guruhlash masalasiga e'tibor qaratilgan: "...so'z turkumlari tasnifi tilshunoslikning asosiy o'rganish obyekti bo'lib kelgan"³. Aflotun so'zlarni ikki turga ajratgan bo'lib, u o'z tasnifi asosiga *mantiqiy* tushunchalarni qo'yadi. Uning fikrlariga ko'ra voqelikni *ism* va *fe'l* orqali ifoda etish mumkin⁴, *ism* - nomlash mumkin bo'lgan so'zlar bo'lsa, *fe'l* – harakatni ko'rsatuvchi so'zlardir. Ushbu ikki guruhga kiruvchi til birliklari: *ism* va *fe'l* so'zlarining bog'lanishi orqali biz nutqimizni shakllantiramiz, faqat bir turga mansub so'zlar orqali nutq shakllanmaydi.

² Azizov O. Tilshunoslikka kirish. - Toshkent.: Ukituvchi 1996. – 176 b.

³ Венцович Р. М., Шайкевич А. Я. История языкознания. ч. I. – М., 1971 – С. 10 и далее. Античные теории языка и стиля. – М.-Л., 1936. Звегинцев В. А. История арабского языкознания. – М.: МГУ, 1958.

⁴ Античные теории языка и стиля. – С. 80–83, 94–104.

Soʻzlarni turkumlashga oid keyingi fikrlar egasi Arastudir, uning qarashlariga koʻra, ism va feʼldan tashqari bogʻlama ham mavjud boʻlib, bogʻlamalar ism va feʼlni bogʻlash uchun koʻmak beradi.

Keyingi davr, yaʼni Aleksandriya davriga kelib soʻz turkumlari nazariyasi takomillasha bordi, endi uning lisoniy xususiyatlariga eʼtibor kuchaydi.

Frakiyalik Dionisiy soʻzlarni: ot, feʼl, sifatdosh, artikl, ravish, koʻmakchi va bogʻlovchiga; Eli Donat esa ot, olmosh, feʼl, ravish, sifatdosh, bogʻlovchi, koʻmakchi, undovlarga ajratadi⁵. Turkumlash mezonlari ham ilmiy asosda shakllana bordi. Ayni vaqtda soʻz turkumlari miqdor jihatdan koʻpaydi.

Yunonlardan keyin rimliklar ham soʻz turkumlari masalasiga jiddiy eʼtibor qaratishdi. Xususan, M.Varron soʻzlarni 4 turkum ostida birlashtirdi, uningcha turlanish va turlanmaslik turkumlash uchun asos boʻlishi kerak edi, ayni shu jihatlarni eʼtiborga olgan holda kelishik shakllarini qabul qila oladigan soʻzlar - otlar, zamon koʻrsatuvchi soʻzlar – feʼllar, kelishik va zamon koʻrsatuvchi soʻzlar – sifatdoshlar, kelishik va zamon kategoriyasiga ega boʻlmaganlar – yordamchi soʻzlar⁶ kabi guruhlandi.

Hind tilshunosligida turkumlashga oid yagona qarash yoʻqligi sababli, ushbu masalada, asosan, toʻrtta soʻz turkumiga ajratish fikriga tayanishar edi. Bular: ot (nāmān), feʼl (ākhyatā), old koʻmakchi (yupāsagrā) va yuklama (kipatā)⁷. Koʻmakchilar ot va feʼl soʻz turkumlarining maʼnolarini koʻrsatib beruvchi turkum sifatida izohlashgan. Qadimgi hind tilshunosligida soʻz turkumlarining 3-turi sifatida koʻmakchilar olingan boʻlib, *yupāsagrā* deb atalagan.

Sharq tilshunosligida ham soʻzlar turkumlarga ajratilgan boʻlib, bunda antik davr tilshunosligiga oid va ayni vaqtda, farqli xususiyatlari inobatga olingan. Jumladan, arab tilshunosligida soʻz turkumlari 3 guruhga ajratilgan, bular quyidagilar:

1. Ism;
2. feʼl;
3. yuklama(harf).

Nomlovchi soʻzlar ismlar hisoblansa, harakat bildiruvchi soʻzlar feʼllar edi. Grammatik jihatdan teng yoki tobe bogʻlash vazifasini bajaruvchi soʻzlar turkumi esa harflardir.

Turkiy tilshunoslar arab tilshunoslari izidan borgan holda yuqoridagi tasnifni asos qilib olishadi. Arab tilshunosligi anʼanalariga tayangan holda Abu Nasr Forobiy “tur jinsni bildiruvchi soʻzlarni ot, feʼl va harf”larga ajratadi⁸. Umuman olganda *harf* deb nomlangan turkum doirasiga biz bugun *yordamchi* deb oʻrganayotgan turkum soʻzlari

⁵ Античные теории языка и стиля. – С. 120 и далее.

⁶ Античные теории языка и стиля. – С. 80–83, 94–104.

⁷ Звегинцев В. Очерк истории языкознания до XIX века // Хрестоматия по истории языкознания XIX веков. – М., 1956. – С. 5-7.

⁸ Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002, -Б 10

kiritiladi. Qomusiy olim Abu Nasr Forobiy garchi fanning bir necha sohalarida tadqiqotlar olib borgan bo'lishiga qaramasdan, tilshunoslikning muhim ekanligini anglagan holda, o'z qarashlarini bayon qiladi. Tilshunoslikning keyingi davrini bevosita Qoraxoniylar hukmronligi bilan bog'lashimiz mumkinki, bunga sabab esa bu davrga kelib til va adabiyotga e'tibor anchayin kuchayganligi, badiiy va ilmiy asarlar yaratilganligi sanaladi. Qoraxoniylar davrining nodir topilmalari deya qaraladigan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" va Mahmud Qoshg'ariyning "Devon-u lug'otit turk", Ahmad Yugnakiyning "Hibatul haqoyiq", Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat"; "Tafsir", "O'g'uznoma", "Qissasi Rabg'uziy" asarlarni keltirishimiz mumkin. Yuqorida keltirilgan asarlar til xususiyatlari tahlil etilganda, eski turkiy til lug'aviy jihatdan ancha boy bo'lganligini, grammatika ham birmuncha shakllanib ulguraganligini ko'rishimiz mumkin. Dastlab Mahmud Qoshg'ariy "Devon-u lug'otit turk" asarida so'zlarni 3 turkumga ajratib beradi: ismlar, fe'llar va yordamchilar. Jumladan, "Qutadg'u bilig"da biz tadqiq etayotgan ko'makchilarning ishtiroki birmuncha ko'proq ekanligi, *birle // bila = bilan* ko'makchisining shakli sifatida ishlatilganligining guvohi bo'ldikki, xuddi shu davr adabiy manbaasi hisoblanmish "Devon-u lug'otit turk" da ham qo'llanilgan. Garchi biz yuqorida eski turkiy adabiy tilining shakllanishi uchun asos deb olgan badiiy manbaalarimiz aynan ilmiy jihatdan tadqiq etayotganimiz, ko'makchi turkum birliklarini tahlil etmagan bo'lsa-da, asarlarda keltirilgan adabiy parchalar o'sha davr ruhiyatini jonlantirish imkonini beradi va bu jarayonda biz yordamchi turkum deb qarayotgan birliklarning shakllari, vazifasi haqida tugal xulosaga ega bo'lamiz. Mahmud Qoshg'ariy ushbu asarida o'sha davrda tilda mavjud bo'lgan so'zlarning barchasini ifodalashga harakat qiladi, olim tilga tarixiylik jihatidan yondashganligi evaziga faqatgina shu davr bilan to'xtalmasdan tilning ancha oldingi davrlariga ham diqqat qilganligi ham ma'lum. Birgina ushbu asar tarkibida olim tomonidan so'zga nisbatan leksikograf, semasiolog, leksiolog sifatida qaraganligining, so'z ma'nosida kengayish, torayish masalalari, shakl va ma'no jihatdan guruhlanishi va hosila ma'noning paydo bo'lish yo'llari: metafora, metonomiya, sinekdoxa kabilar haqida ma'lumot berib o'tilganligining guvohi bo'lamiz. Bu asarning qimmatli jihati, aynan asar tarkibida qo'llanilgan she'riy parchalar tarkibida yordamchi turkum birliklarining faol ishlatilganligidadir. Jumladan, devonning 1-jildi, so'z boshida otlar kelgan so'zlar tahliliga bag'ishlangan qismida *ep* so'zini kuchaytiruv-ta'kid ko'makchisi sifatida qo'llanganligini ko'rishimiz mumkin. *M: ep-ezgu, shaklida*⁹, bundan tashqari hozirga adabiy tilimizda qo'llaniluvchi avval, ilgari, burun funksional ko'makchilari devonda ilk shaklida izohlangan.¹⁰Maxmud Zamaxshariyning "Muqaddimat ul-adab" asarida ham so'zlar

⁹ Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Т.ІІІ. – Тошкент: Фан,1963. – 70 б.

¹⁰ Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Т.ІІІ. – Тошкент: Фан,1963. – 78 б.

turkumlanishining *uchlik sistemasi*¹¹ kuzatiladi. Navoiy ijodida ham nazariy qarashlar bayon etilgan maxsus lingvistik asarlari mavjud bo‘lib, “Muhokamat ul-adab” asarida o‘sha davrdagi arab grammatikasi an‘anasiga ko‘ra so‘zlarni turkumlashga oid morfologik qarashlari keltirilgan.

Xulosa qilishimiz mumkinki, ko‘makchi turkumiga oid til birliklarining til sistemasidagi o‘rni mustahkam bo‘lib, hozirgacha ushbu turkum so‘zlari turli aspektlarda tadqiq qilindi. Ko‘makchilar faqatgina tilning morfologik sathiga oid birlik hisoblanmasdan, semantik va sintaktik sathda ham faoldir. Sintaktik tuzilmaning semantik strukturasi shakllantirib, pragmatik botiniy ma‘noga asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. <http://xs.uz/uz/> –Toshkent, 2019.
2. Античные теории языка и стиля.
3. Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Т.Ш. – Тошкент: Фан, 1963
4. Нурмонов. А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
5. Звегинцев В. Очерк истории языкознания до XIX века // Хрестоматия по истории языкознания XIX веков. – М., 1956
6. Звегинцев В. А. История арабского языкознания. – М.: МГУ, 1958.
7. Азизов О. Тилшуносликка кириш. - Тошкент.: Ўқитувчи 1996. – 176 б.
8. Венцкович Р. М., Шайкевич А. Я. История языкознания. ч. I. – М., 1971

¹¹ Нурмонов. А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б. 11.